

Descartes is overtuigd dat er **een nieuwe methodologie** ontwikkeld moet worden; in het tweede deel van de 'Discours' formuleert hij daarom **vier basisprincipes** als kern van deze nieuwe methode:

- 1) In een wetenschappelijk onderzoek mag men alleen van daaruit vertrekken, wat waar is en met evidentie gekend kan worden (**principe van de evidentie**);
- 2) Alle vraagstukken van een onderzoek zijn in kleine stappen onder te verdelen, zodat men allereerst bij die problemen kan beginnen die oplosbaar zijn (**principe van de probleemanalyse**);
- 3) Men moet bij de eenvoudige en makkelijk te kennen 'dingen' beginnen, om vervolgens tot de moeilijkere door te dringen (**principe van de ordening**);
- 4) Alle problemen van een onderzoek zijn zo volledig mogelijk aan te halen (**principe van de volledigheid**).

Deze 'nieuwe methode' klinkt ons als natuurwetenschappelijk gevormde mensen zeer bekend, zo niet banaal, in de oren. Wij (of de wetenschappers als degenen die zich professioneel met wetenschappelijk onderzoek bezig houden) zijn gewend om zo te denken en via deze weg voortgang te maken. Want wij mensen van vandaag zijn in die zin allen '**materialisten**', en wel **in een goede zin van het woord**: wij zien immers in de dingen van deze wereld allereerst de materie, en dat de dingen uit verschillende materialen zijn samengesteld. Wij vermoeden geen 'verborgen krachten', en wij hebben de 'drempel' overschreden om de dingen daadwerkelijk stuk voor stuk en stap voor stap in hun materialiteit te onderzoeken. Deze 'drempel' is in dit kader niet als 'vrees' te verstaan, in die zin dat men angstig was om de dingen onderzoekend aan te raken, maar men had in de verste verte niet het vermoeden dat de materie iets is dat op zich zelf bestaat met concrete eigenschappen, en onderhevig aan natuurlijke wetmatigheden. Descartes handhaaft dus ten opzichte van de oude schooltraditie een **heel ander begrip van 'materie'**, het begrip dat wij vandaag in een eerste benadering nog steeds zeer vanzelfsprekend bezigen, namelijk dat de waarneembare wereld om ons heen enkel uit materie bestaat en dat wij haar onderzoekend tegemoet treden. In deze zin zijn wij met Descartes onbevooroordeelde, 'naïeve materialisten'.

Maar wij zijn op een andere manier eveneens 'materialisten', en hier scheiden de wegen van ons intuïtief begrijpen en dat van Descartes. Terwijl wij immers vandaag de dag geen enkele (of minstens zeer weinig) twijfel hebben aan onze zintuigelijke waarneming (wij twijfelen hooguit aan de exactheid van meet-apparaturen), slaat Descartes op dit punt een andere weg in, die trouwens ook een breuk betekende met de traditionele wetenschap vóór hem. Dit hangt samen met het eerste basisprincipe, het principe van de evidentie. Dit betekent immers dat enkel dat wat 'helder en welonderscheiden' ('clare et distincte') is, dat er geen mogelijkheid bestaat om eraan te twijfelen, een plaats heeft in die nieuwe wetenschap. Enkel een wetenschap die een dergelijke kennis kan voortbrengen waarborgt de mogelijkheid, "dat er een heldere en vaste kennis van alles wat voor het leven nuttig is, gewonnen kan worden" (Discours, I,6).

a) Het uitgangspunt: de 'methodische twijfel'

Daarom moet er volgens Descartes allereerst gezocht worden naar een **helder en onbetwifelbaar uitgangspunt**, een 'rots in de branding' die onomstotelijk vast staat en door iedereen als waarheid gekend kan worden. Maar hoe vind ik deze 'rots in de branding'? Daarvoor is er volgens Descartes maar één weg, **de weg van de twijfel**: ik moet het risico durven nemen om aan alles te twijfelen, om uiteindelijk te zien of er na dit twijfelend onderzoek nog wel een plek van houvast overblijft. Dit is een **risicorijke weg**, want het zou ook kunnen betekenen dat er geen vaste baken te vinden is, en dan is het alternatief het volledig scepticisme en nihilisme (deze weg zullen bij voorbeeld enkele filosofen in de 19^e eeuw gaan, waaronder Nietzsche). Het is ook een zeer **radicaal kritische weg**, want hij neemt geen genoegen met 'waarschijnlijkheden' of met naïeve vooronderstellingen, bij voorbeeld een vooropgestelde zekerheid van onze zintuigelijke kennis. Descartes beschrijft deze weg, die de '**methodische twijfel**' wordt genoemd in een beroemde passage van zijn 'Discours' (IV, 1) als volgt:

"Ik had allang beseft dat men bij het handelen zich vaak moet houden aan meningen waarvan men weet dat ze onzeker zijn, hoewel men moet doen alsof ze onbetwifelbaar zijn [...]; maar omdat ik mij uitsluitend wilde wijden aan het zoeken van de waarheid, meende ik nu juist het tegenovergestelde te

moeten doen en al datgene waarin ik mij iets twijfelachtigs kon voortellen als volstrekt onwaar te moeten verwerpen, ten einde na te gaan of daarna nog iets zou overblijven waarvan ik mocht geloven dat het absoluut onbetwifelbaar zou zijn. Zo besloot ik, omdat onze zintuigen ons soms bedriegen, te veronderstellen dat niets is zoals het ons door de zintuigen wordt voorgespiegeld. En omdat sommigen zich vergissen bij het redeneren, zelfs als het gaat om de meest eenvoudige meetkundige problemen, en fouten maken, en ik meende dat ook ik mij kon vergissen, verwierp ik – als onwaar – alle redeneringen die ik daarvoor als geldige bewijzen had beschouwd. En ten slotte, overwegend dat alle gedachten die wij hebben als wij wakker zijn, ons op dezelfde wijze ook kunnen overkomen wanneer wij slapen, zonder dat er dan één bij is die waar kan zijn, nam ik het besluit te doen alsof alles waarvan ik mij ooit bewust was geweest, niet meer waarheid bevatte dan wat ik op bedrieglijke wijze droom. Maar onmiddellijk daarop besepte ik dat, terwijl ik aldus wilde menen dat alles onwaar is, het noodzakelijk was dat ik die dacht, iets was. En beseffend dat deze waarheid: **ik denk, dus ik ben** zo sterk en zo zeker was, dat zelfs de meest buitensporige veronderstellingen van de sceptici niet bij machte waren haar aan te tasten, meende ik dat ik haar zonder enig bezwaar kon beschouwen als het eerste uitgangspunt van de filosofie dat ik zocht.”

Met eigen woorden toegelicht betekent deze redenering van Descartes, dat hij erover nadenkt wat er zoal in de menselijke geest (**bewustzijn**) gebeurt wanneer een mens de buitenwereld (het ‘zijn’) met zijn zintuigen waarneemt. Zijn resultaat is: de echte zekerheid van onze kennis wordt niet gewonnen door onze zintuigen, maar door onze geest; want de zintuigen kunnen ons bedriegen, maar ik kan er nooit aan twijfelen dat ik bij voorbeeld nu twijfel. Desnoods kan alles een droom zijn wat ik zie en hoor, maar als ik denk kan ik er niet aan twijfelen dat ik in mijn bewustzijn iets doe, namelijk denken of twijfelen, in ieder geval een activiteit van de geest uitvoeren. De hele wereld en zelfs God kan bedrog zijn, maar als ik denk, dan kan ik wel denken dat ik niet ben, maar ik kan niet ontkennen dat ik op dat moment denk, en dus ben ik ook. Dat is de beroemde zin van Descartes: “**Cogito, ergo sum.**” – “**Ik denk, dus ik ben.**”

Men heeft wel eens beweert dat na deze eenvoudige vondst van het 'cogito, ergo sum' de filosofie niet meer dezelfde was dan voordien. En inderdaad markeert deze absolute zekerheid omtrent het eigen 'ik' niet alleen het begin van de verdere redeneringen van Descartes zelf, maar eveneens een nieuw begin in de geschiedenis van de filosofie. **Door het uitgangspunt van ons kennen in het denkende subject te verleggen heeft Descartes de moderne filosofie een nieuwe oriëntatie verschaft.** Daarom verdient hij wel niet ten onrechte de titel 'vader van de moderne filosofie'.

Voor ons mensen van de 21^e eeuw is deze denkbeweging echter niet makkelijk in te zien. Waarom niet? Omdat wij zeer vanzelfsprekend op onze zintuigen vertrouwen en op de enorm toegenomen reikwijdte van onze zintuigen door de technische innovaties en verbeteringen. Wij ondervinden dag in dag uit dat het vertrouwen op onze zintuigelijk waarneembare en meetbare wereld ons niet teleurstelt. De 'dingen' gedragen zich zo zoals wij het voorzien en berekend hebben. En door de innovatieve instrumentaria worden onze inzichten steeds groter en beter.

Het mag paradox klinken, maar juist dit vertrouwen en deze gerichtheid op de buitenwereld hebben we niet op de laatste plaats aan Descartes te danken. Want doordat hij – zoals gezien - alle zekerheid en vastigheid van onze kennis in de mens zelf (het bewustzijn) plaatste, kon hij nu in een tweede stap op een vast fundament beginnen met het onderzoek naar alle andere dingen. Hier bereikt Descartes het punt waar we ons onderzoek mee zijn begonnen: het serieus nemen van twee dimensies, die van de niet-materiële wereld en die van de materiële wereld. In zijn 'Discours' verwoordt hij dit als volgt:

“Ik begreep dat uit het feit dat ik aan alles kon twijfelen, op zeer evidente en zekere wijze volgde dat ik bestond; [...] terwijl ik dit alles nu overwoog, concludeerde ik **dat ik een substantie was** waarvan heel het wezen of de natuur slechts is dat ze denkt en die om te bestaan geen plaats nodig heeft, en niet afhankelijk is van enig stoffelijk ding. Dit ik, dat wil zeggen, **de ziel, waardoor ik ben wat ik ben**, is dus geheel van het lichaam onderscheiden en is zelfs gemakkelijker dan het lichaam te kennen, zelfs als het lichaam niet zou bestaan, zou de ziel evengoed volledig zijn wat ze is.” (Discours, IV, 1).

b) Het 'dualisme' in de filosofie van Descartes

Descartes maakt een **onderscheid tussen twee substanties**: de substantie van de ziel, het 'ik', die hij een '**res cogitans**' (een denkend ding) zal noemen, en alle andere materiële dingen, de zogenaamde '**res extensa**', de stoffelijk uitgebreide dingen. Beiden hebben met elkaar te maken, maar de 'res cogitans' is het kentheoretisch fundament voor de 'res extensa'. Terwijl ik echter de ziel alleen via de weg van de **methodische twijfel** op het spoor kan komen, is voor de materiële wereld, de 'res extensa' de **weg van het experimentele onderzoek** weggelegd. Zodoende worden door Descartes beide dimensies, beide 'werelden' uit elkaar gehaald. Men heeft dit in de geschiedenis van de filosofie het '**dualisme**' genoemd, wil zeggen een 'twee-poligheid' van de werkelijkheid. Iedere pool heeft zijn eigenheden en zijn eigen onderzoeksmethodes. Vanaf nu is de filosofie uitgedaagd om met beide dimensies rekening te houden, oftewel het zwaartepunt naar één van die dimensies te verplaatsen. In het verdere verloop van de geschiedenis zullen de natuurwetenschappen, die nu – onder andere dank zij de bemoediging door Descartes - sterk opkomen, zich bijna uitsluitend op de 'res extensa' stortten en grote successen boeken. Met die successen zal ook het zelfvertrouwen groeien, en de overtuiging toenemen dat men met het onderzoek naar de 'res extensa' de hele werkelijkheid kan verklaren. Dit zal niet zelden uitlopen op een 'extreem materialisme', een overtuiging dat er als werkelijkheid enkel en alleen materie bestaat, en dat deze **mechanisering of mathematisering van het wereldbeeld** op zoek zal gaan naar de ultieme wereldformule, die alles zou moeten verklaren.

Problematisch tot in onze dagen blijven daarbij vooral **twee kwesties**:

- 1) de eenvoudige maar zeer gecompliceerde **vraag naar wat deze materie nu eigenlijk zelf wel is**: atoommodel, relativiteitstheorie, kwantenfysica etc. blijven op zoek naar een antwoord; bovendien laat de ontdekking van de zogenaamde 'black matter' ('zwarte materie), waarvan men nog geen enkel idee heeft wat dit fenomeen eigenlijk wel zou kunnen zijn, alleen maar vraagtekens achter.
- 2) De **relatie van de 'res extensa' met dat wat wij – in één woord samengevat -'geest'** noemen, wil zeggen op kleinschalig niveau het

denken, het bewustzijn van de mens, en op grootschalig niveau het begin van alle werkelijkheid, namelijk de goddelijke Geest.

Het **eerste vraagstuk** is sinds Descartes feitelijk meer en meer een probleem van de empirische wetenschappen geworden. De grote ontdekkingen en uitvindingen aan de hand van het onderzoek naar de materie heeft een optimisme in de hand gewerkt, dat de gedachte opwekte om door de analyse van de materie uiteindelijk alle werkelijkheid te verklaren. De laatste decennia is naast dit optimisme echter ook weer een zekere bescheidenheid getreden, doordat duidelijk is geworden dat wij nog lang niet het 'geheim' van de materie hebben begrepen en er kennelijk ook andere vormen van 'materialiteit' bestaan waarvan wij nagenoeg nog niets weten (zie 'black matter'). Deze hernieuwde zelfkennis van wetenschappen om ook een stap terug te mogen zetten zonder aan aanzien te verliezen, geeft vervolgens ook weer ruimte aan andere wetenschappen, o.a. de filosofie om een gezamenlijke weg naar kennisverbreding op te gaan.

Het **tweede vraagstuk** betreft dus de relatie tussen de materiële en de immateriële (geestelijke) werkelijkheid, en wel heel concreet in de drieledige verhoudingen tussen de materiële dingen, de geestelijke werkelijkheid van het eigen 'ik' en de geestelijke werkelijkheid van God. Men zou hier de vraag kunnen stellen waarom hier nu ook 'God' ten tonele verschijnt. Vanuit de redeneerwijze van Descartes komt 'God' er echter niet plotseling als een geopenbaard geloofsgegeven bij, waar hij nu ook nog rekening mee zou moeten houden, **maar heeft God veelmeer een welbepaalde en zelfs noodzakelijke plaats binnen het geheel van de filosofische argumentatie.**

Want met de vondst van het fundament van het 'cogito, ergo sum' is weliswaar een vast uitgangspunt bereikt, maar de vraag blijft hoe dit absoluut zekere 'ik' de brug slaat naar een wereld om hem heen. Hoe komt een 'ik' uit zijn isolatie? Want het weet alleen zeker dat het zelf bestaat, maar hoe bereikt dit 'ik' ook een vaste kennis en zekerheid in richting van een wereld? Daarbij is Descartes bovendien ook niet tevreden met een '**praktische zekerheid**' in het omgaan met de dingen van deze wereld, maar eist hij een '**noodzakelijke zekerheid**' op, die overeenkomt met de zekerheid van het eigen bestaan. In zijn "Principia philosophiae" verwoordt hij dit onderscheid als volgt:

“Ik maak een verschil van **twee soorten van zekerheid**. De **eerste** wordt **‘praktische’** genoemd, dat wil zeggen zij is voldoende om onze gewoontes te bevredigen; zij is zo groot als die (zekerheid) die wij bij de alledaagse dingen van het leven toepassen, waar wij over het algemeen niet aan twijfelen, hoewel we weten dat het mogelijk is, dat zij – absoluut gesproken – vals zijn. Net als degenen die nooit in Rome zijn geweest, er niet aan twijfelen dat dit een oude stad in Italië is, hoewel het zou kunnen dat al degenen door wie zij iets van haar [Rome] hebben gehoord, hun hadden kunnen misleiden [...]. De **tweede** soort van zekerheid bestaat erin, dat – als wij denken – er geen enkele manier mogelijk is, dat de aangelegenheid zich anders zou gedragen, dan wij erover oordelen.” - (AT IX,2, 323 f.).

Deze tweede vorm van zekerheid of noodzakelijkheid ziet Descartes in het bestaan van God gerealiseerd. Want het denkende ‘ik’ moet een evidentie (een absolute klaarblijkelijkheid) vinden, die een garantie is voor een werkelijkheid buiten het eigen ‘ik’. En bovendien moet het ‘ik’ deze garantie in zichzelf vinden, want dat is vooralsnog alles wat absoluut vast staat. Volgens Descartes kan deze brug vanuit het innerlijke ‘ik’ naar een wereld buiten het eigen ‘ik’ alleen door de voorstelling van God worden geslagen. **Enerzijds** kan namelijk de voorstelling van een volmaakt wezen die in mij leeft niet van mijzelf – een klaarblijkelijk onvolmaakt wezen - komen, maar moet deze voorstelling door God zelf veroorzaakt zijn; **anderzijds** sluit volgens Descartes de volmaaktheid van deze voorstelling ook de existentie in. Want de voorstelling zou niet werkelijk de meest volmaakte zijn, als zij niet ook het kenmerk van existentie zou hebben, dat immers meer (volmakter) is dan niet-existentie. Het radicaal twijfelende ‘ik’, dat zich door deze methode volledig op zichzelf teruggetrokken heeft, kan uit deze ‘isolatie’ alleen uitbreken als er een volmaakt wezen bestaat dat ‘van buitenaf’ waarborgt dat er voor dit ‘ik’ ook nog een ware kennis van werkelijkheid buiten het ‘ik’ mogelijk is. Dit wezen moet God zijn, want elke andere (onvolmaktere) voorstelling kan ik namelijk door mijn eigen ‘ik’ als het ware twijfelend weer te niet doen.

Men heeft dit **‘godsbewijs’** ook wel het **‘ontologisch’ godsbewijs** genoemd, want Descartes herleidt het bestaan van God niet uit de uiterlijke dingen van deze wereld, maar vanuit het eigen redeneervermogen, wil zeggen uit het eigen ‘zijn’ zelf; en het begrip ‘zijn’ benoemt de filosofie met het Griekse woord ‘on’. In de geschiedenis van

de filosofie gaat dit argument ook wel terug op Anselmus van Canterbury die in de 11^e eeuw een soortgelijk 'godsbewijs' heeft aangehaald.

Filosofisch gezien kunnen vele wegen worden bewandeld die het bestaan van God aantonen. De **aanhoudende discussie over 'godsbewijzen'** toont echter aan dat zij zoveel waard zijn als ze aan overtuigingskracht aan elke individuele persoon kunnen geven; dat kan in het ene geval bij wijze van spreken 100% zijn (zoals voor Descartes zijn godsbewijs absoluut zeker was), maar voor anderen is deze redenering gebrekkig of in ieder geval niet absoluut sluitend (zie het verhaal van de wandelaar die zelfs bij een zintuigelijke godsmanifestatie het bestaan van God nog twijfelachtig vindt). Daarmee wordt **niet** een **scepticisme, agnosticisme of relativisme** in de hand gewerkt, maar eerder nog het denkvermogen van elke mens uitgedaagd om zich tot het uiterste toe in te spannen, en dus ook de 'godsvraag' niet buiten beschouwing te laten. Wie deze vraag van meet af aan als 'irrelevant' diskwalificeert die doet geen recht aan de kracht van de menselijke geest. Dat God echter niet 'bewezen' kan worden zoals wij tegenwoordig met het begrip 'bewijs' omgaan, is te wijten aan onze hedendaagse redeneermethodes en het (in vele opzichten onbewuste) **primaat van natuurwetenschappelijke (en dus zintuigelijk waarneembare) uitgangspunten en parameters**. Ook Descartes heeft dit denken al in zijn eigen tijd aan gevoeld en er het volgende over geschreven:

“Dat er echter velen zijn die de overtuiging hebben dat het moeilijk is God te kennen, of zelfs ook te herkennen, wat hun ziel is, komt daarvandaan dat zij hun geest nooit boven zintuigelijk waarneembare dingen verheffen; en dat zij er aan gewend zijn, niets te overwegen zonder een vorm van zintuigelijke voorstelling – wat een denkwijze is die typisch is voor materiële dingen – dat voor hen alles wat niet zintuigelijk voor te stellen is, simpelweg als niet inzichtelijk geldt.” – (Discours IV,6)

Voor Descartes is het **godsbewijs geen doel op zich**, want hij ging niet op zoek naar God, maar op zoek naar een eerste onweerlegbaar fundament. Dit vond hij in het 'cogito'; maar als een tweede redenering volgde – wat nonchalant gezegd – ook het noodzakelijke bestaan van God als garantie voor alles wat niet het eigen 'ik' is, dus voor een 'wereld'. Ook op deze manier heeft Descartes het tijdperk van de 'moderne' voorbereid, want de vraag naar het bestaan van God wordt nu enerzijds niet meer feilloos als een 'gegeven feit' aangenomen, anderzijds ook niet meer

uitdrukkelijk gezocht om bewezen te worden. God komt wel degelijk ter sprake, maar vanaf nu ook voor elke mens persoonlijk, zoekend, tastend, vragend, twijfelend, overtuigend. Vanuit historisch perspectief sluit Descartes in dit opzicht op een filosofische manier aan bij een **protestantse individualisering van het geloof**, begonnen met Martin Luther, en een **katholieke verpersoonlijking van het geloof**, begonnen met Ignatius van Loyola. Deze blijvende godsvraag zal dan in de 19^e eeuw in scherpe tegenstrijdigheden uiteenvallen (Hegel, Kierkegaard, Feuerbach, Nietzsche), en vervolgens de richtingen bepalen die ons ook in de 21^e eeuw niet loslaten.

Descartes wilde met zijn dualistische filosofie (ook wel dualistische metafysica genoemd) vooral **twee dingen** aantonen:

- a) pas als vast staat dat lichaam en geest werkelijk van elkaar verschillend zijn, is voor Descartes verdedigbaar dat de lichamen niet door bepaalde 'vormen' als van een soort 'innerlijke ziel' worden geleid; lichamen zijn uitsluitend 'uitgebreide, materiële substanties';
- b) anderzijds wil Descartes op die manier het bewijs voeren voor de onsterfelijkheid van de ziel: want als vast staat dat de ziel of de geest realiter van het lichaam gescheiden is, dan staat ook vast dat de ziel niet noodzakelijk met het lichaam te gronde gaat als het lichaam sterft; de ziel leidt als immateriële substantie een eigen bestaan en kan dus ook na het vergaan van het lichaam voort blijven bestaan.

Deze laatste bewering roept uiteraard de vraag op **hoe in een mens**, die dan toch wel een verbinding is van de twee gescheiden substanties, **lichaam en geest met elkaar kunnen interageren**. Descartes heeft deze moeilijkheid nooit volledig kunnen verklaren, en het lijkt er op dat volgens hem voorstellingen en gevoelens enkel aan de geest toekomen en de lichamelijke aspecten geen rol spelen. Toch haalt hij in zijn latere werken – vooral in brieven aan de prinses Elisabeth – voor de beschrijving van een mens **drie basisbegrippen** aan: de eerste voor het lichaam en zijn toestanden, de tweede voor de geest en diens toestanden, en een derde voor de eenheid van lichaam en geest. Pas met behulp van dit laatste begrip kunnen gevoelens en gewaarwordingen worden verklaard. Ook in zijn laatste werk over de '**passions de**

l'âme' probeert hij verschillende soorten van emoties te beschrijven door onderscheiden manieren van samenwerken tussen lichaam en geest te onderzoeken.

Samenvattend zou men kunnen beweren dat juist door het dualisme van Descartes de filosofie en de empirische wetenschappen na hem bijzonder gestimuleerd en ertoe aangezet werden om beide dimensies nu nog scherper en nauwkeuriger onder de loep te nemen dan voordien. Hij heeft de vanzelfsprekendheden van zijn tijd opengebrouwen en daardoor de weg gewezen in de richting van scherpzinnig onderzoek van materie en geest. De positie van aanvaarding en bemiddeling van beide dimensies zal echter nog langer dan een eeuw aanhouden. Pas met Immanuel Kant en vervolgens in de 19^e eeuw zal deze harmonie uit elkaar vallen, en worden keuzes gemaakt die in hun opvattingen en gevolgen doorwerken tot in onze dagen.

Dit is in de geschiedenis van de filosofie het beginpunt van het zogenaamde 'rationalisme', dus de doelgerichte aandacht op de ratio, op het verstand (even een zijspoor dat wij later nog zullen verdiepen: het huidige onderzoek naar de activiteiten in de hersenen – met name uitgevoerd door de neurofysiologie – is filosofie-historisch gezien een zekere terugkeer naar dit rationalisme, echter onder andere voortekens, omdat de aandacht wordt gevestigd op de materiële componenten binnen het fenomeen van het 'denken').